

УДК 81.373.72

ІДЕОЛОГІЗАЦІЯ КАРТИНИ СВІТУ В “РАДЯНСЬКИХ ПРИСЛІВ’ЯХ І ПРИКАЗКАХ”

Трифонов Р. А.

Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, Харків, Україна

У статті здійснено спробу трансформувати мовну картину світу через призму “радянських прислів’їв і приказок”. На основі когнітивних операцій виділено й охарактеризовано різні типи імплантацій ідеологем.

Ключові слова: прислів’я, приказка, мовна картина світу, ідеологема, імплантація.

У сучасній лінгвістиці прислів’я та приказки часто стають джерелом інформації, що дає змогу досліджувати концептуалізацію світу і його мовну картину [1, с. 3-5]. Такий підхід дозволяє робити цінні висновки про світогляд народу на основі аналізу мовного матеріалу. У цій статті звернімося до так званих “радянських прислів’їв та приказок”, зафіксованих у збірниках тоталітарної доби, на прикладі [2]. При цьому, звичайно, необхідно зважати, що ці паремійні одиниці є вельми специфічним мовним і когнітивним феноменом. За своєю природою вони так само відбивають фрагмент певної картини світу. Проте штучність таких утворень, яка передусім привертає увагу того, хто знайомиться з цим мовним матеріалом, вимагає особливого підходу. Одним із вихідних тверджень є те, що в “радянських прислів’ях та приказках” замість світогляду народу відображено фрагменти картини світу, яку прагне сформувати в народі тоталітарна держава, і ця картина світу й концептуалізація дійсності мають відповідати прийнятій у тій державі ідеології.

Феномен “радянського фольклору”, зокрема паремійний його фонд, вивчений недостатньо як в Україні, так і в інших пострадянських країнах. Очевидно, це й пояснюється згаданою штучністю подібних псевдонародних конструктів, часто – їхньою естетичною незадовільністю. Чи не першою спробою в цій ділянці (на матеріалі російської мови) стала невелика, але ґрунтовна стаття польського науковця В. Хлебди, слушно названа лише “начерком до майбутнього аналізу” [3]. Що ж до українських радянських паремій, то до їх досліджування ще належить узятись (тут, як і вище, йдеться саме про незаангажовані посттоталітарні студії, оскільки українські паремійні новотвори в радянський час були предметом дослідження, наприклад, у монографії М. Ліждвой [4]). Ця стаття може стати одним із підходів до теми. Гадаємо, для вивчення форм мовного впливу в тоталітарному суспільстві такий матеріал є унікальним, оскільки за означенням ці одиниці ніби вписуються безпосередньо в народну мовну картину світу, їх творці “оперують” її (і нею), а не просто апелюють до абстрактного “народу”, як то було прийнято в радянській новомові. Отже, у такий спосіб маємо можливість на низці

прикладів простежити, на які саме зміни в народній картині світу було спрямовано зусилля в тоталітарну добу, яка концептуалізація дійсності вважалася “правильною”. З’ясувати деякі мовні й когнітивні засоби цих змін і цієї концептуалізації – і є мета статті.

Питання про належність прислів’їв до фразеології, як відомо, дискусійне. Дотримуємося думки, що вони не є частиною фразеології у “вузькому” розумінні, але належать до неї в розумінні “широкому”; прислів’я – це чітко окреслена група одиниць, які, за словами Є. Іванової, відрізняються від тих, фразеологічний статус яких не викликає заперечень, і водночас розташовані до них доволі близько [1, с. 21; див. також 5, с. 645]. Найбільш плідним напрямом дослідження радянських паремій є когнітивний, оскільки, як слушно зауважив В. Хлебда, формально, за будовою, за використаними стилістичними засобами тощо такі одиниці важко відрізнити від народних – вони аналогічні. Такою була настанова творців, зумовлена прагненням надати новій ідеології традиційних, звичних, перевірених часом форм [3].

Якщо зазвичай прислів’я розглядають як одиниці, що формуються в дискурсивних практиках народу протягом тривалого часу, то стосовно походження “радянських” прислів’їв ситуація інша. В. Хлебда пише, що вони “написані на замовлення згори”; А. Погребняк твердить дещо конкретніше (правда, без посилання на джерело інформації): “У 1930-ті рр. на ідеологічне замовлення група письменників створювала прислів’я-гасла (*звернімо увагу на новий тип прислів’їв – Р. Т.*) з метою вкорінити у свідомості народу принципи нового способу життя” [6]. Докладніше з’ясувати конкретні умови творення радянських паремій – це також завдання на перспективу, передусім для істориків і фольклористів. Принагідно зауважимо: не весь матеріал у розділах “Радянські прислів’я та приказки” фольклорних збірників є однорідним. Серед цих одиниць дуже рідко трапляються такі, що справді могли бути зафіксовані в народному мовленні: *Кляне, як баба фашиста* [2, с. 136]¹, але абсолютну більшість становлять явно штучні витвори: *Казахстану і Алтаю весь народ допомагає* (с. 133). Загалом “перевернута” ситуація з творенням “радянських прислів’їв і приказок” нагадує інші тогочасні практики тоталітарної держави, зокрема щодо статистики: “Замість того, щоб усі... дані з усіх куточків величезної території збирати в Москві, про них спочатку повідомляли жителям тих чи інших місцевостей через публікації в “Правде”, “Известиях” чи в якомусь іншому офіційному органі Москви: отже, у Радянському Союзі кожна область і кожен район отримували свої офіційні, штучні статистичні дані” [7, с. 21]. Так само й “спускання згори” псевдонародних прислів’їв та приказок було моделюванням бажаного, і на особливість тоталітаризму, що зумовила це, звернув увагу ще 1941 р. Дж. Орвелл: “Тоталітаризм замахнувся на свободу думки так, як ніколи раніше не могли й уявити... Його контроль над думкою має не тільки заборонну, але й конструктивну мету. Не просто заборонено висловлювати – навіть допускати – певні думки, але диктується, що саме належить думати; створюється ідеологія, яку особистість має прийняти” [8, с. 57].

---

¹ Далі, покликаючись на це видання, ставлю в круглих дужках номер сторінки.

Однією з рис картини світу, яку формує тоталітарна держава (чи, за Е. Мореном, Партія/Держава [9, с. 47]), є ідеологічність. Часто до складу прислів'їв і приказок входять ідеологеми – мовні одиниці, у семантиці яких задано належність до відповідної ідеології та місце в її системі (див. поняття “ідеологічної зв'язаності” у В. Шмідта [10, с. 15]). Неорганічність цих ідеологем для народної мовної картини світу, відображеної в прислів'ях і приказках, дає підстави говорити про цілеспрямоване введення в неї певних фреймів і концептів (у розумінні Ч. Філлмора, О. Кубрякової, Ю. Степанова, В. Кононенка, О. Селіванової та ін. [5, с. 256-258; 11; 12, с. 90-92; 13, с. 40-76; 14]). Таке явище пропонуємо назвати **імплантацією**. У ній надзвичайно важливу роль відіграють мовні засоби, зокрема значущі мовні одиниці в усій різноманітності їхніх семантико-стилістичних властивостей, синтагматичних і парадигматичних зв'язків.

Серед аналізованих 199 прислів'їв і приказок невелику частину складають ті, які можуть бути віднесені до “радянського фольклору” умовно, бо не містять експліцитних лінгвоідеологем. Укладач розмістив їх у відповідному розділі довільно – імовірно, на підставі деякої співзвучності (передусім аксіологічної) з радянською системою цінностей: *Посієш впору – збереш зерна гору* (с. 131). У таких одиницях, на нашу думку, про імплантацію не йдеться – радше про пристосування готового прислів'я до потрібної картини світу: за цим висловленням можна, на нашу думку, побачити елементи радянської концептосфери на кшталт КОЛГОСП.

Що ж до самої імплантації ідеологем, то на підставі мовно-когнітивних операцій можна виділити різні її типи. Схарактеризуємо кожний із них.

1. Компоненти вже наявних прислів'їв і приказок цілеспрямовано підмінюються ідеологемами: *Ленінізм вчить, як на світі треба жити* (с. 122) – *Книга вчить, як на світі жити* (с. 28); *Колгосп – великий чоловік* (с. 127) – *Громада – великий чоловік* (с. 19). Очевидною є невисока евристична й прагматична ефективність такого прийому, бо розпізнати його нескладно.

2. Прецедентний текст, який має конкретного автора, але є важливим у тоталітарній світоглядній системі, уводиться в базу народних прислів'їв і приказок, що має свідчити про його природність для народної свідомості: *Немає таких фортець, яких більшовики не могли б здобути* (с. 121) – перекладений вислів І. Сталіна, котрий став партійним гаслом, а згодом – кліше радянської новомови [15, с. 322]. Цікаво, що до цього випадку є незастосовним словосполучення “народна творчість” як синонім слова “фольклор”; гадаємо, що тут ішлося не про “народну творчість”, а про “народну мудрість”, яка, безперечно, у тоталітарній картині світу має збігатися з “мудрістю” вождів і партії.

3. Імпантоване поняття як слот приєднується до вже наявного в народній картині світу фрейму: *Без ініціативи – що без рук* (с. 132); *У колгоспі працювати – горя-лиха не знати* (с. 127). Наприклад, в останньому випадку, опустивши у колгоспі, дістанемо вербалізацію цілком природного компонента структури знань. Цікаво, що імплантація породжує тут нетиповий для народної картини світу іллокутивний зміст: просто *працювати*, не *у колгоспі*, зовсім не означає *горя-лиха не знати* (можна поміркувати над цим з огляду на перебіг колективізації в

Україні). Базова концептуальна структура може наповнюватися кількома інноваціями: *Тесть –інженер, зять – комбайнер, дочка – знатна ланкова – от і сім'я нова* (с. 135). Звичайно, далеко не завжди імплантація виражається в “нарощуванні” слів: *Якщо бажаси стать заможним – у праці будь неперemoжним* (с. 132). Тут імплантується типова для радянської картини світу метафорична модель “праця – це змагання, битва, війна...”.

4. Імплантація докорінно змінює фрагмент картини світу, протиставляючи нове відомому як певний “прорив”: *І один у полі воїн, якщо він радянський* (с. 137). Не можна погодитися з В. Хлебодю, який аналогічне прислів'я в російській мові розглядає як “російсько-радянську” контамінацію. Тут ефект радянської одиниці базується на розширенні, уточненні й частковому запереченні традиційної (хоч польський учений слушно знаходить контамінацію, наприклад, у випадку *Береги честь смолоду, а оружје – как в руки взял*).

5. Ідеологема набуває оцінності через уведення позначуваного поняття у вже наявну в народній свідомості ціннісну структуру: *В колективах чиста нива і багаті жнива* (с. 132); *Коли б не гульня, не згубив би трудодня* (с. 150); *Язиката, а на трудодні небагата* (с. 154).

6. Назва нової реалії, оцінюваної в народній свідомості позитивно, супроводжується ідеологемою, на яку цей “плюс” має автоматично поширюватися: *Велика сила – колгоспна машина* (с. 129); *Спасибі Іллічу – електрикою свічу* (с. 134) – перенесення позитивної оцінки з *машини* на *колгосп*, з *електрики* – на *Ілліча*. Цей прийом надзвичайно активно використовували в радянській політичній риторичі, підкреслюючи, що будь-який здобуток прогресу (зокрема технічного) з'явився або став доступним лише завдяки соціалістичному ладу.

7. Поняття, виражене ідеологічно зв'язаною одиницею, у самому прислів'ї оцінюється “по-народному”, з використанням таких мовних засобів, що характерні в цілому для паремійних одиниць: *Радянський закон найсильніший* (с. 142); *Поганий той колектив, де є до пляшки актив* (с. 147) – пряма оцінка за допомогою прикметників. Привертає увагу вислів *Був Чан Кай-ші, а зостався пищик на ковші* (с. 145), де оцінку вкрай віддаленого від народної, але важливого в ідеологічній картині світу об'єкта виражено цілком “народними” мовними засобами (наявність мовної гри, експресивне слововживання). Тут маємо свідому стилізацію, вочевидь, створену письменником, який орієнтувався на дві дискурсивні практики: народну гумористичну оповідь і радянську політінформацію.

8. Нове поняття вводиться в базову опозицію “свій – чужий”. Тут особливо часто радянські ідеологічні концепти в прислів'ях протиставлено концептові ПАН, бо останній і в традиційній народній мовній картині світу маркований як “чужий”: *Радянська влада – панам завада* (с. 123); *Радянське – не панське* (с. 124) тощо (пор., наприклад, у М. Номиса: *То пани, а ми люде; З паном дружи, а камінь за пазухою держи* та ін. [16, с. 91, 94]).

9. Аксиологічна опозиція конструюється так, що в ній, як і в попередньому випадку, репрезентовано традиційний і новітній концепти, але при цьому сприймання традиційного компонента змінюється на протилежне. Тут яскравим прикладом є паремії, у яких вербалізовано концепт БОГ: *Не в богові спасіння, а в*

колективній праці (с. 151). Подібні мовні одиниці засвідчують іще й слухність тверджень дослідників про релігійний характер комуністичної ідеології, її міфологічно-релігійне ядро: “Більшовизм стверджує, що він протиставляє Наукову Істину Істині релігійній, насправді ж він протиставляє Спасіння земне Спасінню на небесах”[9, с. 42].

10. Моделюється повністю нова аксіологічна опозиція, природно, нормативна, у якій за певними мовними імплантатами закріплено непорушні оцінні характеристики: *Соціалістичні сили щохвилини зростають, а капіталісти свої втрачають* (с. 142); *У Радянському Союзі всі трудящі – рідні друзі* (с. 143); *Уолл-стріт війну готує – бариші свої рятують* (с. 144) і под. Характерний приклад: *Хочем миру, хочем щастя – ворогів бере хай трясця!* (с. 144) – образ чужого тут набуває узагальнених рис мало не ворога роду людського, що актуалізує інвективну лексику.

11. Прислів'я являє собою пряме пояснення ідеологеми. Тут ми маємо тільки один приклад, однак показовий: *Сателіт – це значить: сідай верхи, бий і їдь* (с. 145). Як бачимо, “пояснення” полягає не в розкритті суті поняття, а в задаванні набору асоціацій, що їх має викликати імплантант (навіть граматичної кореляції немає – іменник пояснено дієсловами в наказовому способі, які надають описові динаміки й дозволяють сформувати не статичний фрейм, а мікросценарій, який, певно, легше імплантувати у свідомість).

12. У прислів'ї відбувається імплантація відразу декількох ідеологем зі встановленням зв'язку між ними. Цей прийом часто супроводжує рима, однак такі прислів'я виглядають як зразки “народної творчості” ще менш переконливо: *Наша партія могутня нас веде в ясне майбутнє* (с. 121); *Ленінізм вказав шлях у комунізм* (с. 122); *Конституція нова дала жінці всі права* (с. 135) і багато інших. Причина непереконливості є простою: відсутність хоч поверхових зв'язків із народною мовною картиною світу залишає паремійний текст “річчю в собі”, доречною (і то відносно) у публіцистичному дискурсі, але не в фольклорному.

Таким чином, зазначені зміни в українській мовній картині світу здебільшого не стали дійсністю. Розглядаючи перелічені типи імплантацій, варто говорити тільки про декларований, а не реальний вплив на мовну картину світу. Звичайно, аналізовані одиниці не можна назвати прецедентними текстами, зайве казати і про їхню неналежність до фразеологічного фонду, оскільки в цьому випадку відсутня одна з основних ознак фразеологізму – відтворюваність. Ми знаємо, що створювані вислови осідали в збірниках, формування ментальних структур ішло іншими шляхами, у кращому разі бажаний результат можна було підхопити й розвинути (*лампочка Ілліча* → *Спасибі Іллічу – електрикою свічу*). Основна функція таких імплантацій – “засвідчити”, а по суті – сфальсифікувати органічність відповідних ідеологічних концептів для мовної “народної” картини світу, тобто об'єктивувати ідеологію [3; 10, с. 13]. Енкратична мова (за Р. Бартом), таким чином, маскується під природну [17, с. 537] (що може бути природнішим за “народну мудрість?”). Можна припустити й наявність другої функції: вплинути на “суспільну “кристалізацію” (у розумінні Ф. де Соссюра [18, с. 25]) важливих для тоталітарної системи понять, пов'язаних із певними мовними знаками, у процесі їхнього

входження в дискурс; заблокувати небажані асоціації та закріпити потрібні. Отже, йдеться саме про тоталітарний контроль над думкою, за Дж. Орвеллом, часто “конструктивний”. А оскільки імплантовані поняття були частиною ідеології і в мові актуалізувалися через ідеологічно зв'язані одиниці, то й розглянуті в статті спроби трансформувати мовну картину світу являли собою її ідеологізацію. Способи ідеологізації картини світу через мову варто вивчати й надалі, зокрема в когнітивному аспекті; подальший аналіз “радянських прислів'їв і приказок” також може дати й інші цікаві результати.

Список літератури

1. Иванова Е. В. Мир в английских и русских пословицах. – СПб., 2006. – 280 с.
2. Мудрість народна: Українські прислів'я та приказки. – К., 1962. – 158 с.
3. Хлебда В. Пословицы советского народа. наброски к будущему анализу // Русистика. – Берлин, 1994. – № 1/2. – С. 74–84 (<http://www.philology.ru/linguistics2/chlebda-94.htm>).
4. Ліждвой М. П. Українські народні прислів'я та приказки в радянську епоху. – К., 1962. – 135 с.
5. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава, 2006. – 716 с.
6. Погребняк А. К. Фольклорный текст как отражение религиозного сознания русского народа (на примере русских паремий со словом “Бог”) // <http://e-lib.gasu.ru/mak/arhiv/2005/39.doc>.
7. Арндт Х. Джерела тоталітаризму. – К., 2002. – 539 с.
8. Оруэлл Дж. Литература и тоталитаризм // Оруэлл Дж. Мысли в пути: Эссе. – М., 2003. – С. 55–59.
9. Морен Э. О природе СССР: Тоталитарный комплекс и новая империя. – М., 1995. – 220 с.
10. Язык, идеология, политика: Реферативный сб. – М., 1982. – 292 с.
11. Филлмор Ч. Фреймы и семантика понимания // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1988. – Вып. 23. – С. 52–92.
12. Краткий словарь когнитивных терминов / Кубрякова Е. С., Демьянков В. З., Панкрац Ю. Г., Лузина Л. Г. – М., 1996. – 248 с.
13. Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. – М., 1997. – 824 с.
14. Кононенко В. І. Мовні концепти в етнологічному аспекті // *Ucrainica: Současná ukrajinská: Problémy jazyka, literatury a kultury.* – Olomouc, 2004. – С. 297–301.
15. Сарнов Б. Наш советский новояз. – М., 2005. – 768 с.
16. Українські приказки, прислів'я і таке інше / Уклав М. Номис. – К., 1993. – 768 с. Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М., 1989. – 616 с.
17. Сосюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики. – К., 1998. – 324 с.

Трифонов Р.А. Идеологизация картины мира в “советских пословицах и поговорках” / Р.А.Трифонов // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия: Филология. Социальные коммуникации. – 2011. – Т. 24 (63), №1 Ч.2. – С. 144-149

В статье осуществлена попытка трансформировать языковую картину мира через призму “советских пословиц и поговорок”. На основе когнитивных операций выделены и охарактеризованы разные типы имплантаций идеологем.

Ключевые слова: пословица, поговорка, языковая картина мира, идеологема, имплантация.

Trifonov R.A. Ideologization of the picture of the world in “Soviet's proverbs and sayings” / R.A. Trifonov // Scientific Notes of Taurida National V.I. Vernadsky University. – Series: Philology. Social communications. – 2011. – V.24 (63), №1 P.2. – P. 144-149

The article is about the attempt to transform the language picture of the world through "Soviet's proverbs and sayings". Different types of ideologems' implantation are picked out and characterized based on cognitive operations.

Key words: proverb, saying, language picture of the world, ideologem, implantation.

Стаття надійшла до редакції 5 вересня 2010 року